

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Έργο ενός Φιλοσοφικού Λεξικού θεωρείται συνήθως η ανάλυση των φιλοσοφικών εννοιών και όρων ή των θεωριών που έχουν διατυπώσει οι φιλόσοφοι όλων των εποχών. Ένα Φιλοσοφικό Λεξικό περιλαμβάνει επίσης γενικές έννοιες από πολλές ειδικές επιστήμες, αφού κατά την άποψη ορισμένων φιλοσόφων η φιλοσοφία δεν επιτρέπεται να αγνοεί τα γενικά πορίσματα των ειδικών επιστημών. Άλλωστε φιλοσοφούν όχι μόνο οι φιλόσοφοι αλλά και φυσικοί και γιατροί και ιστορικοί και λογοτέχνες κ.λπ.

Ακούγεται η άποψη ότι η φιλοσοφία είναι ξένη προς τη ζωή και τα προβλήματα της ή κάτι το στρεφνό και σχολαστικό. Είναι αλήθεια ότι ορισμένοι φιλόσοφοι χρησιμοποιούν μια περίπλοκη και αφηρημένη γλώσσα ή ασχολούνται με πολύ θεωρητικά προβλήματα. Άλλοι όμως χρησιμοποιούν μια σαφή και ακριβολογική γλώσσα, ενώ δεν λείπουν κι αυτοί που επιδίδονται σε έναν ελεύθερο στοχασμό και χρησιμοποιούν μια γλώσσα σχεδόν λογοτεχνική.

Ένα άλλο αξιοπαρατήρητο φαινόμενο είναι η ποικιλία των φιλοσοφικών σχολών. Η καθεμιά αντιλαμβάνεται διαφορετικά το αντικείμενο της φιλοσοφίας και ασχολείται με προβλήματα εντελώς διαφορετικά απ' ό,τι οι άλλες σχολές. Σωστά παρατηρήθηκε ότι δεν υπάρχει μια ενιαία φιλοσοφία, αλλά φιλοσοφίες. Ο καθένας προσκολλάται στη φιλοσοφία που ταιριάζει στη διανοητικότητα του, τα ενδιαφέροντα και τα βιώματά του. Ένα Φιλοσοφικό Λεξικό δεν έχει το δικαίωμα να κάνει κάτι τέτοιο. Οφείλει να δίνει μια εικόνα για όλα τα φιλοσοφικά ρεύματα ή συστήματα,

να είναι ένα είδος αντανάκλασης και φιλοσοφίας γενικά και όχι να προπαγανδίζει τις ιδέες μιας ορισμένης σχολής. Ένα Φιλοσοφικό Λεξικό πρέπει να δίνει προσοχή στο πολυσήμαντο των εννοιών, στη διαφοροποίησή τους από σχολή σε σχολή, να συγκρίνει θεωρίες και απόψεις, να παρουσιάζει προβλήματα και λύσεις.

Ένα Φιλοσοφικό Λεξικό δεν βοηθά μόνο στην κατανόηση φιλοσοφικών έργων, αλλά και στη διεύρυνση του διανοητικού ορίζοντα ή στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης. Η τελευταία είναι απαραίτητη ιδιαίτερα στην εποχή μας, η οποία ερωτοτροπεί με την «ανορθολογική» σκέψη (θρησκευτική, αστρολογική, εσωτεριστική και αποκρυφιστική), που η προβολή της από τα μέσα ενημέρωσης τείνει να δημιουργήσει μια μεσαιωνική ατμόσφαιρα. Η αδιαφορία για τη φιλοσοφική και την κριτική σκέψη οδηγεί ασφαλώς σε μια μεσαιωνικοποίηση του πολιτισμού μας.

Όταν ένα Φιλοσοφικό Λεξικό απευθύνεται σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, είναι φυσικό να απλοποιεί τις θεωρίες. Η απλοποίηση αυτή έχει τα όριά της, γιατί υπάρχει κίνδυνος να οδηγήσει στην παραποίηση των θεωριών ή στην κακοποίησή τους. Από τους φιλοσόφους αναφέρονται εκείνοι που έχουν διατυπώσει κάποια αξιολογή ή πρωτότυπη θεωρία. Σε παλιότερους φιλοσόφους, και συγκεκριμένα σ' εκείνους που ονομάζουμε συνήθως «μεταφυσικούς», είναι έντονο το φανταστικό στοιχείο. Φιλοσοφία ωστόσο δεν σημαίνει μόνο «μεταφυσικές φαντασιώσεις» ή διανοητική αυθαρεσία.

Σ. Γκίκας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A		
		Αμφιβολία 45
		Αμφιθυμία 46
		Αναγκαιότητα 46
		Ανάγκη 46
		Αναγωγή 46
		Αναλογία 47
		Ανάλυση..... 48
		Αναλυτική φιλοσοφία..... 48
		Ανάμνηση..... 49
		Αναπλήρωση 50
		Αναρχία 50
		Αναφορικότητα..... 51
		Ανεξιθρησκία 51
		Ανευθυνότητα 53
		Ανθρωπιά 54
		Ανθρωπισμός..... 54
		Ανθρωποκεντρισμός..... 56
		Ανθρωπολογία φιλοσοφική..... 57
		Ανθρωπολογισμός 61
		Άνθρωπος..... 62
		Ανθρωπότητα..... 63
		Ανιμισμός 64
		Ανορθολογισμός..... 64
		Ανταγωνισμός 65
		Αντανάγκλαση..... 66
		Αντιδιανοητικισμός..... 66
		Αντίθεση..... 67
		Αντικεμενικοκρατία 67
		Αντικεμενικοποίηση 68
		Αντικεμενικός..... 68
		Αντικείμενο 69
		Αντικειμενοποίηση..... 69
Αγαθό..... 19		
Αγάπη..... 20		
Αγνωστικισμός..... 20		
Άγχος..... 21		
Αγωγή..... 22		
Αθανασία 23		
Αθεΐα 26		
Αιθέρας 28		
Αίσθηση..... 28		
Αισθησιοκρατία..... 28		
Αισθητική..... 29		
Αισθητικισμός..... 30		
Αισθητός..... 30		
Αισοδοξία..... 31		
Αίτημα 32		
Αιτία..... 32		
Αιτιοκρατία..... 33		
Αιτιολογία..... 34		
Αιτιότητα 35		
Αιωνιότητα 36		
Αζμή – παραζμή 36		
Ακτιβισμός 38		
Ακτουαλισμός..... 38		
Αλαζονεία..... 38		
Αλήθεια 39		
Αλληγορία 41		
Αλλοτρίωση..... 41		
Αλτρουισμός..... 42		
Αμαρτία 43		
Αμοραλισμός 44		

Αντικοινωνικότητα	70	Άσκηση	93
Αντίληψη.....	71	Άσκησιμός	94
Αντινατουραλισμός	71	Άστικότητα – Αστός.....	95
Αντινομία	72	Άσυλο άγνωσας.....	96
Αντίφαση	73	Άσυνείδητο	96
Αξία	74	Άσχημο	97
Αξιοκρατία	76	Αταβισμός.....	98
Αξιολογία	77	Αταξικότητα.....	98
Αξιοπρέπεια.....	78	Αταραξία	99
Αξίωμα.....	78	Ατομικότητα.....	99
Απαγωγή.....	79	Ατομισμός	100
Απάθεια	79	Άτομο	101
Απαισιοδοξία.....	80	Αυθεντία	102
Απαξία	81	Αυθυποβολή.....	102
Άπειρο.....	82	Άυλο	103
Απιστία	82	Αυτάρχεια.....	103
Απλό	83	Αυταρχισμός.....	103
Απλοποίηση	83	Αυτογνωσία.....	104
Απόδειξη.....	83	Αυτοδία	106
Αποκλειόμενο τρίτο.....	84	Αυτοξέταση.....	106
Αποκρυφισμός.....	84	Αυτοθυσία	106
Απολιτικότητα	84	Αυτοκαθορισμός	107
Απολλώνιο	85	Αυτοκριτική	108
Απόλυτο.....	85	Αυτονομία	108
Απομυθοποίηση.....	86	Αυτοπαράτηση.....	109
Αποπροσωποποίηση.....	86	Αυτοπεποίθηση.....	110
Απορητική	86	Αὐτός ἔφα	110
Απορία	86	Αυτοσυναίσθημα	111
Αποχρῶν λόγος	87	Αυτοχειρία.....	112
Άποψη	88	Αφαίρεση	113
Απριориsmός	89	Αφορισμός.....	114
Απώθηση.....	90		
Αρετή	90		
Αρμονία	92		
Άρνηση	92		
Αρχέτυπο	92		
Αρχή	93		
		B	
		Βία	115
		Βιοθεωρία.....	116
		Βιολογισμός.....	119

Βίος.....	119
Βιταλισμός	120
Βίωμα	120
Βούληση	122
Βουλευτισμός, βουλευσιαρχία, βουλευσιοκρατία	124

Γ

Γεγονός.....	125
Γένεση.....	125
Γενίκευση	126
Γεωκεντρικό σύστημα	126
Γίγνεσθαι	127
Γλώσσα.....	127
Γνώθι σαπτόν	129
Γνώμη των πολλών	130
Γνωμικό	132
Γνώρισμα	132
Γνώση.....	133
Γνωσιολογία.....	135

Δ

Δαμιονολογία.....	138
Δαρβινισμός.....	140
Δημαγωγία.....	140
Δημιουργία	141
Δημοκρατία	142
Δημοσκόπηση.....	144
Διάζειψη.....	145
Διείρεση.....	145
Διαίσθηση	145
Διαλεκτική.....	145
Διαλληλία	147
Διάλογος.....	148
Διάλογος φιλοσοφικός.....	150

Διάνοια	152
Διανοούμενοι	153
Διαρχία	154
Διαφθορά.....	157
Διαφορά.....	158
Διαφοροποίηση.....	158
Διαφωτισμός.....	158
Διδακτισμός	159
Διεθνισμός.....	160
Δίκαιο.....	160
Δικαιοσύνη.....	162
Δικαίωμα	164
Δίλημμα.....	164
Διονυσιακό στοιχείο.....	165
Διπολισμός.....	165
Δισσοί λόγοι.....	166
Διυποκειμενικότητα.....	166
Δόγμα	167
Δογματισμός	167
Δοκίμιο	169
Δομή.....	170
Δόξα	171
Δυσίσιμος	171
Δυνάμει	171
Δύναμη.....	172
Δυναμική.....	173
Δυναμοκρατία	173
Δυνατότητα.....	174

Ε

Εγκράτεια	175
Εγκυκλοπαιδισμός.....	176
Εγώ (το)	177
Εγωισμός	178
Εγωκεντρισμός	179
Εγωμονισμός	179

Έθνος – Εθνικισμός.....	179	Ενισμός.....	206
Επίδειξη.....	180	Έννοια.....	207
Ειδοκρατία.....	181	Ενόραση.....	210
Ειδολογικός.....	181	Ενορατισμός.....	210
Ειδοποιός διαφορά.....	181	Ενότητα.....	212
Είδος.....	181	Ενοχή.....	213
Εικόνα.....	182	Ένστικτο.....	214
Ειλικρίνεια.....	182	Ενσυναίσθηση.....	215
Ειμαρμένη.....	183	Εντελέχεια.....	216
Είναι (το).....	184	Εντύπωση.....	216
Ειρήνη.....	185	Εξελικτισμός.....	216
Ειρωνεία.....	186	Εξέλιξη.....	216
Ειρωνεία σαρκαστική.....	187	Εξευγενισμός.....	219
Εκλογίκευση.....	188	Εξήγηση.....	219
Εκμετάλλευση.....	188	Εξιδανίκευση.....	219
Έκσταση.....	189	Έξις.....	220
Έκφραση.....	189	Εξουσία.....	220
Ελευθερία.....	190	Εξπρεσιονισμός.....	221
Ελπίδα.....	191	Εξτρεμισμός.....	221
Εμπειρία.....	192	Εξωλογικό.....	222
Εμπειρικός.....	193	Εξωστρέφεια.....	223
Εμπειριοκρατισμός.....	194	Επαγωγή.....	223
Εμπειρισμός.....	194	Επανάσταση.....	224
Εμπιστοσύνη.....	196	Επιθετικότητα.....	225
Έμπνευση.....	197	Επιικοινωνία.....	226
Εμφυτοκρατία.....	198	Επιστήμη.....	226
Ένα (το).....	199	Επιστημολογία.....	229
Εναντιοδρομία.....	200	Επιστημονισμός.....	230
Εναντιότητα.....	200	Επιχείρημα.....	230
Ενάργεια.....	200	Εποικοδόμημα.....	231
Ενδιαφέροντα.....	201	Εποπτεία.....	231
Ενδοσκόπηση.....	202	Εποχή.....	232
Ενέργεια.....	203	Εργασία.....	232
Ενεργειοκρατία.....	203	Έρευνα.....	233
Ενημέρωση.....	203	Εριστική.....	234
Ενθουσιασμός.....	206	Εριμνεία.....	234

Έρωτας	236	Θεϊσμός.....	260
Εσωστρέφεια.....	238	Θέληση.....	260
Εσωτερίκευση	239	Θεοδικία.....	260
Ετερογονία σκοπών	239	Θεοκεντρισμός.....	261
Ετεροζήτηση.....	239	Θεολογία.....	262
Ετεροκαθορισμός.....	240	Θεονομία.....	264
Ετερονομία.....	240	Θεός.....	264
Ετεροπαράτηση	240	Θέση.....	270
Ευδαμονία.....	241	Θεσμός	270
Ευδαμονισμός	242	Θετικισμός.....	271
Ευθανασία.....	242	Θετικό.....	271
Ευθυμία.....	243	Θεωρητικός	272
Ευθύνη	243	Θεωρία	272
Ευρετική.....	244	Θρησκεία.....	272
Ευτυχία	244	Θρησκοληψία	275
Ευφύια	245	Θυμικό	275
Έχειν	246	Θυμοσοφία	276
		Θωμισμός	276

Z

Ζωή.....	247
Ζωική δύναμη	249

H

Ηδονή.....	250
Ηδονισμός.....	250
Ηθική.....	251
Ηθικοκρατία	254
Ηθικολογία.....	254
Ηθικότητα.....	255
Ηθογραφία	256
Ήθος.....	256

Θ

Θάνατος.....	258
Θαυμασμός.....	259

I

Ιδανικό ή ιδεώδες	279
Ιδέα	281
Ιδεαλισμός.....	282
Ιδεατός	284
Ιδεοληψία.....	284
Ιδεολόγημα	284
Ιδεολογία	285
Ιδεολογισμός.....	287
Ιδεώδες.....	288
Ιδιοκτησία.....	288
Ιδιοσυγκρασία.....	288
Ιδιότητα.....	289
Ιδιοφυΐα.....	290
Ιμπεριαλισμός.....	290
Ιμπρεσιονισμός.....	291
Ινστρουμενταλισμός.....	292

Ισοσθένεια λόγων	292
Ισότητα	292
Ιστορία	294
Ιστορικότητα	297
Ιστορισμός	297
Ισχυρισμός	298

Κ

Καθαρός	299
Κάθαυση	299
Καθήζον	301
Καθορισμός	303
Κακία	303
Κακό	304
Καλό	305
Καλοαγαθία	306
Καλοσύνη	307
Κανόνας	307
Καπιταλισμός	308
Κατανόηση	310
Κατανοούσα Κοινωνιολογία	311
Κατανοούσα Ψυχολογία	312
Κατάσταση	313
Κατάφαση	313
Κατεστημένο	314
Κατηγορία	315
Κατηγορικός	316
Κατωτερότητα	317
Κενό	318
Κεφάλαιο	318
Κίνηση	319
Κίνητρο	320
Κλασικισμός	321
Κλασικό	322
Κοινή γνώμη	322
Κοινή λογιγή	322

Κοινωνία	322
Κοινωνική φιλοσοφία	324
Κοινωνικοποίηση	326
Κοινωνικότητα	327
Κοινωνιοκρατία	328
Κοινωνιολογία	329
Κοινωνιολογισμός	329
Κόμμα	330
Κομματικοποίηση	331
Κομμουνισμός	332
Κοσμογονία	333
Κοσμοθεωρία	334
Κοσμολογία	337
Κοσμοπολιτισμός	337
Κόσμος	338
Κουλτούρα	339
Κράση	340
Κράτος	340
Κρίση	341
Κριτήριο	343
Κριτική	344
Κριτικισμός	344
Κριτικός ρεαλισμός	345
Κυκλοθυμία	345
Κύκλος	345
Κωμικό	346

Λ

Λάθε βιώσας	347
Λάθος	347
Λαϊκισμός	347
Λαός	348
Λειτουργία	348
Λειτουργισμός	349
Λέξη	349
Λήθη	350

Λήψη ζητούμενου	350
Λίμπιττο	351
Λογική	351
Λογικοκρατία.....	353
Λογικός θετικισμός.....	354
Λογοκρατία	354
Λόγος	354
Λογοτεχνία	355
Λύπη.....	358
Λύτρωση	358

M

Μαγεία	360
Μάζα	360
Μαθηματικισμός	361
Μάθηση	361
Μαιευτική.....	363
Μακιαβελισμός.....	364
Μακρόκοσμος.....	364
Μαξισμός.....	365
Μεγαλοφυΐα.....	367
Μεγαλοψυχία.....	368
Μεθοδολογία.....	368
Μέθοδος.....	369
Μελαγχολία.....	371
Μέλλον.....	372
Μεσιανισμός	373
Μεσότης	374
Μεταλογική	375
Μεταφορά.....	376
Μεταφυσική	376
Μετενσωμάτωση.....	378
Μετροφοροσύνη.....	379
Μέτρο	379
Μηδέν.....	382
Μηδέν άγαν	383

Μηδενισμός.....	384
Μηχανική.....	385
Μηχανοκρατία.....	385
Μικρόκοσμος.....	387
Μίμηση.....	387
Μισαλλοδοξία	388
Μισανθρωπία	388
Μνήμη	389
Μουροκρατία.....	391
Μονάδα.....	392
Μοναδολογία.....	392
Μοναξιά.....	392
Μονισμός.....	393
Μονόλογος.....	395
Μονομανία	395
Μορφή.....	396
Μορφολογία.....	397
Μορφολογικός.....	397
Μόρφωση	397
Μπεχαβιορισμός	401
Μύθος.....	402
Μυστήριο	402
Μυστικισμός	403

N

Ναρκισσιμός	404
Νατουραλισμός.....	404
Νείκος (το)	405
Νεοθετικισμός.....	405
Νεοκαντιανισμός.....	405
Νεοπλατωνισμός	406
Νεορεαλισμός.....	408
Νεοσχολαστικισμός	408
Νιθβάνα.....	409
Νόημα	409
Νοημοσύνη	410

Νόηση	411	Οπισθοδρόμηση.....	436
Νοσηλαρχία.....	413	Οργανισμός.....	437
Νοπή.....	414	Όργανισμός.....	437
Νομικισμός.....	414	Όργανο	438
Νομιναλισμός	414	Ορθό.....	439
Νόμος	415	Ορθολογισμός.....	440
Νομοτέλεια	416	Ορισμός	442
Νόμω	417	Ορμή.....	443
Νους.....	417	Οροκρατία.....	444
Ντανταΐσμός.....	419	Ορολογία	444
Ντεΐσμός.....	419	Όρος.....	444
Ντετερμινισμός.....	420	Ορφισμός.....	445
Ντροπή.....	420	Ουμανισμός.....	446

Ξ

Ξενομανία.....	422
Ξενοφοβία.....	423

Ο

Οιδιπόδειο σύμπλεγμα	424
Οικολογία.....	425
Οικονομία.....	426
Οικονομισμός	427
Ολιγάρκεια	428
Ολοκληρωτισμός.....	428
Ολοκρατία.....	429
Ολότητα	430
Ομάδα.....	431
Ομοιότητα.....	432
Ομορφιά.....	432
Ον (το).....	432
Όνειρο.....	433
Ονοματοκρατία	434
Οντογένεση.....	434
Οντολογία.....	434

Οπισθοδρόμηση.....	436
Οργανισμός.....	437
Όργανισμός.....	437
Όργανο	438
Ορθό.....	439
Ορθολογισμός.....	440
Ορισμός	442
Ορμή.....	443
Οροκρατία.....	444
Ορολογία	444
Όρος.....	444
Ορφισμός.....	445
Ουμανισμός.....	446
Ουσία.....	446
Ουτοπία	447
Όγλος.....	448

Π

Παγκοσμιοποίηση	450
Πάθος	451
Παιδεία	453
Παμβαταλισμός	455
Παμφνηχισμός.....	456
Παναφροδισία	456
Πανθεΐσμός.....	456
Πανθεΐσμός.....	456
Πανσεξουαλισμός	457
Παραγωγή.....	458
Παράδοξο.....	459
Παράδοση.....	459
Παραίτηση.....	461
Παραλογισμός	461
Παράλογο	462
Παράνοια.....	464
Παράσταση.....	464
Παραφροσύνη.....	465

Σ

Σημασία.....	511
Σκεπτικισμός	511
Σκέψη.....	512
Σκοπιμότητα	513
Σκοπός	514
Σολιψισμός.....	515
Σοσιαλισμός.....	516
Σουρρεαλισμός	517
Σοφία.....	517
Σόφισμα	518
Σοφιστική.....	519
Σπηλαίου εικόνα.....	519
Σπιριτουαλισμός.....	521
Στερεότυπο	521
Στοιχείο.....	521
Στοχασμός.....	522
Στρουκτούρα.....	522
Στρουκτουραλισμός	522
Συγκίνηση.....	523
Συλλογικισμός.....	524
Συλλογισμός.....	525
Συμβατισμός	525
Συμβεβηκός.....	526
Συμβίωση.....	526
Συμβολισμός	527
Σύμβολο.....	528
Συμμορφωτισμός	529
Συμπάθεια	529
Συμπεριφορά	530
Σύμπλεγμα.....	530
Συμπίνα	531
Συναίσθημα	531
Συναισθηματικισμός.....	533
Συναισθηματισμός	533
Συνείδηση	534

Συνειριμός	536
Συνεργασία.....	536
Σύνθεση.....	537
Συντηρητισμός	537
Σύστημα	538
Σχέση	539
Σχειοκρατία	540
Σχετικισμός	540
Σχετικό	542
Σχετικότητας θεωρία.....	542
Σχιζοφρένεια.....	543
Σόμα.....	543
Σοφροσύνη	544

T

Ταλέντο	545
Ταμπού.....	545
Ταξιινόμηση.....	545
Ταοΐσμός	546
Τάση.....	546
Ταύτιση	546
Ταυτολογία.....	546
Ταυτότητας αρχή	547
Τέλειο	548
Τελολογία	549
Τέλος	550
Τέχνη	551
Τεχνική.....	552
Τεχνοκρατία.....	554
Τεχνολογία	555
Τοτεμισμός	555
Τραγικότητα.....	555
Τρίτου αποκλεισμός.....	557
Τρόπος	557
Τυπικός.....	557
Τυποκρατία	558

Τυπολογία	558	Υφή.....	581
Τύπος.....	558	Ύψος.....	581
Τυχαιοκρατία.....	559		
Τύχη.....	559		

Υ

Ύβρη	562
Ύλη.....	563
Υλισμός	563
Υλοζωισμός	565
Υλοψυχισμός	565
Υπανάπτυκτη χώρα	565
Ύπαρξη.....	566
Υπαρξιακή φιλοσοφία	567
Υπαρξισμός	567
Υπεραισθητός	569
Υπεράνθρωπος.....	569
Υπέρβαση	570
Υπερβασιακό ή υπερβατολογικό	570
Υπερβατικός	571
Υπερβατολογικό.....	571
Υπερβολή.....	571
Υπεργώ.....	572
Υπερλογικό	573
Υπέροχο.....	573
Υπερρεαλισμός.....	574
Υπερφυσικισμός	574
Υπερφυσικό	575
Υποβολή	576
Υπόθεση.....	576
Υποθετικός.....	577
Υποκειμενισμός	577
Υποκείμενο	578
Υπόσταση.....	579
Υποστασιοποίηση	580
Υποσυνείδητο	580
Ύστερον – πρότερον.....	581

Φ

Φαινομενισμός.....	582
Φαινόμενο	583
Φαινομενολογία	583
Φανατισμός	584
Φαντασία	584
Φαύλος κύκλος	585
Φετιχισμός.....	585
Φιλαλήθεια	586
Φιλαλληλία.....	586
Φιλανθρωπία	586
Φιλαντία	586
Φιλελευθερισμός.....	587
Φιλία.....	588
Φιλολογία.....	589
Φιλολογισμός.....	590
Φιλοσοφία	590
Φιλότις	594
Φίξιναλισμός	594
Φλεγματικός.....	594
Φονταμενταλισμός.....	595
Φορμαλισμός	595
Φρόνησις.....	596
Φυλετισμός.....	596
Φυλογένεση.....	596
Φύσει	596
Φύση	597
Φυσική.....	598
Φυσικισμός.....	598
Φυσικό δίκαιο	599
Φυσιογνωμική.....	599
Φυσιοκρατία	600
Φυσιολατρία.....	600

X

Χάος.....	602
Χαρά.....	602
Χαρακτήρας.....	603
Χαρακτηριολογία.....	604
Χαριτωμένο.....	605
Χιούμορ.....	605
Χολεριζός.....	606
Χρησιμοθηρία.....	606
Χρόνος.....	606
Χώρος.....	607

Ψ

Ψευδαίσθηση.....	609
Ψεύδος.....	609
Ψυχαγωγία.....	611
Ψυχανάλυση.....	611
Ψυχή.....	611

Ψυχιζμός.....	614
Ψυχοβιταλισμός.....	614
Ψυχοκρατία.....	614
Ψυχολογία.....	615
Ψυχολογία του Βάθους.....	616
Ψυχολογισμός.....	618
Ψυχοπάθεια.....	618
Ψυχοσύνθεση.....	619
Ψυχοσωματική.....	619
Ψυχοφρενική.....	620
Ψυχοφρενικός παραλληλισμός.....	620
Ψύχωση.....	620

Ω

Ωραίο.....	622
Ωφελμισμός.....	623
ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ.....	625

A

Αγαθό: Το ωφέλιμο για τον άνθρωπο ή και για άλλα όντα. Πολλά αγαθά εξασφαλίζουν στον άνθρωπο την ευτυχία (ευδαιμονία). Είναι δυνατό όμως την ευτυχία να χαρίζει ένα και μόνο αγαθό. Στην περίπτωση αυτή το αγαθό χαρακτηρίζεται ύψιστο ή ανώτατο αγαθό, το κατεξοχήν αγαθό. Δεν συμφωνούν όμως όλοι πάνω στο θέμα του ύψιστου αγαθού. Άλλοι θεωρούν ύψιστο αγαθό την ηδονή (Αριστιππος), άλλοι τη διανοητική και πνευματική καλλιέργεια (Αριστοτέλης κ.ά.), άλλοι τη δύναμη (Νίτσε), άλλοι την ηθική τελειοποίηση κ.λπ.

Μερικοί παρουσίασαν το αγαθό σαν μεταφυσική οντότητα. Για τον Πλάτωνα, π.χ., το αγαθό είναι η ανώτατη ιδέα του νοητού και υπεραισθητού κόσμου, που κυριαρχεί πάνω σε όλες τις άλλες ιδέες. Το αγαθό εδώ ισοδυναμεί με την έννοια της τελειότητας ή του θεού.

Στην Ηθική το αγαθό είναι αντικείμενο της ηθικής βούλησης. Αγαθό είναι αυτό που οφείλουμε να εκτελέσουμε. Το αγαθό δεν είναι οντότητα, αλλά εφαρμογή του ηθικού νόμου. Η παραβίαση του ηθικού νόμου συνιστά εκείνο που χαρακτηρίζουμε ως κακό.

Κάνουμε επίσης λόγο για οικονομικά αγαθά που καλύπτουν ανάγκες μας, παράγονται με ορισμένο κόστος και προσφέρονται στην αγορά έναντι μιας τιμής. Τα οικονομικά αγαθά δεν είναι μόνο υλικά αλλά και άυλα (π.χ. οι υπηρεσίες ενός δικηγόρου, τα μαθήματα ενός δασκάλου κ.λπ.).

Οι Σοφιστές υποστήριζαν τη σχετικότητα και υποκειμενικότητα του αγαθού. Ό,τι για τον έναν είναι αγαθό για τον άλλον είναι κακό. Η αρρώστια, για παράδειγμα, είναι κακό για τον άρρωστο, αλλά αγαθό για τον γιατρό.

Αγάπη: Ανθρωπιστική διάθεση, τάση για ανιδιοτελή εξυπηρέτηση του άλλου, για θυσία χάρι των άλλων. Η αγάπη σαν ηθική έννοια τονίστηκε ιδιαίτερα από τον χριστιανισμό. Η αγάπη είναι μέσα στο θρήσκευμα αυτό η πιο βασική αρετή. Ο χριστιανισμός οικοδόμησε την ηθική του πάνω στην αγάπη, που είναι καταρχήν συναίσθημα, εκδηλώνεται όμως απαραίτητα και στην πράξη.

Μερικοί είδαν την αγάπη σαν έκφραση του χριστιανικού «συντροφισμού», σαν συναισθηματική σύνδεση μεταξύ «πνευματικών αδελφών». Ο χριστιανισμός όμως μίλησε και για αγάπη που πρέπει να δείχνουμε ακόμα και απέναντι σε εχθρούς.

Ο Νίτσε, ο ψυχαναλυτής αυτός των χριστιανικών αρετών, είδε τη χριστιανική αγάπη σαν πάθος και συναίσθημα χωρίς μέτρο, που αποβλέπει στην ψυχική υποδούλωση των άλλων, στην κατάκτησή τους. Στην αγάπη υπάρχει μια ιμπεριαλιστική τάση. Τη δύναμη της αγάπης και της καλοσύνης τόνισε και ο Άντλερ. Πίσω από την υπερβολική αγάπη μπορεί να κρύβεται η τάση για δύναμη. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να είμαστε καχύποπτοι απέναντι στην αγάπη. Ο ίδιος ο Άντλερ υποστήριξε ότι η θρησκευτική εντολή «ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν» εκφράζει το κοινωνικό συναίσθημα στην ιδανική του μορφή.

Ο Φρόντ, λαβαίνοντας υπόψη το γεγονός ότι η ηθική έννοια της αγάπης κατάντησε να σημαίνει ακόμα και τον έρωτα, υποστήριξε ότι οι ηθικές και πνευματικές στάσεις του ανθρώπου είναι εξευγενισμένες μεταμορφώσεις του ερωτισμού, της λίμπιντο.

Αγνωστικισμός: Ο ισχυρισμός κατά τον οποίο δεν μπορούμε να έχουμε γνώση για τα πράγματα ή για ορισμένα πράγματα. Ο αγνωστικισμός δεν ισοδυναμεί με τον θεωρητικό μηδενισμό, δεν παρουσιάζει τη γνώση γενικά σαν ανέφικτη. Οι αγνωστικιστές δηλώνουν άγνοια συνήθως για τα μεταφυσικά ζητήματα (για την ύπαρξη του θεού, της αθανασίας κ.λπ.) ή χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη γνώση ανεπαρκή και περιορισμένη.

Αγνωστικιστές ήταν, π.χ., ο Πρωταγόρας, που υποστήριξε ότι για

τους θεούς δεν μπορεί να ξέρει τίποτα, ούτε αν υπάρχουν ούτε αν δεν υπάρχουν, ο Σωκράτης, που ομολογούσε ότι δεν γνώριζε τίποτα, κ.ά. Ωστόσο, η πρόταση του Σωκράτη «Ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα» περιέχει αντίφαση, γιατί το ἔναι αιρεί το μηδέν. Ο αγνωστικισμός του Σωκράτη είχε μεθοδολογική σημασία. Ο φιλόσοφος σε κάθε συζήτησή του ξεκινούσε από την προϋπόθεση ότι δεν γνώριζε τίποτα για το συζητούμενο θέμα, που θα έπρεπε να εξεταστεί από την αρχή και σαν κάτι άγνωστο και αδιαφώτιστο ως τη στιγμή αυτή. Άλλοτε ο σωκρατικός αγνωστικισμός είχε σχέση με μια γνωσιολογική μετριοφροσύνη. Ο φιλόσοφος πίστευε ότι μόνο ο θεός είναι σοφός, ενώ ο άνθρωπος γνωρίζει ελάχιστα. Ο ίδιος ο Σωκράτης δεν μπορούσε να έχει καμιά γνώση («Ἄ μὴ οἶδα οἶομαι εἰδέναι», Πλάτωνας, Ἄπολογία Σωκράτους 21D).

Αγνωστικισμό παρατηρούμε και στον Καντ, κατά τον οποίο δεν γνωρίζουμε τα πράγματα καθαυτά, δεν συλλαμβάνουμε την αντικειμενική τους κατάσταση.

Πιο έντονος ήταν ο αγνωστικισμός των αρχαίων Σκεπτικών που υποστήριζαν τη θέση ότι η γνώση γενικά δεν είναι δυνατή.

Άγχος: Κατά λέξη, σφίξιμο στον λαιμό, αίσθηση πνιγμού. Η έννοια χρησιμοποιείται για να δηλωθεί κάθε ένταση, ταραχή, αγωνία, στρες κ.λπ.

Σύμφωνα με μια άποψη το άγχος σε μια πρωταρχική μορφή είναι κάτι που το αισθάνονται όλα τα ζώα, που αγωνίζονται να κρατηθούν στη ζωή αντιμετωπίζοντας κινδύνους.

Το άγχος παρουσιάζει διαβαθμίσεις. Το έντονο άγχος θεωρείται σαν νευρωτικό σύμπτωμα. Το υπερβολικό άγχος από μερικούς θεωρήθηκε σαν αποτέλεσμα του γρήγορου ρυθμού της σύγχρονης ζωής, σαν αποτέλεσμα του τεχνολογικού πολιτισμού. Κατ' άλλους τα αίτια του άγχους είναι συνήθως ασυνείδητα (φόβος της αποτυχίας, της διάφρασης υπερβολικών φιλοδοξιών ή φοβία απέναντι σε καθήκοντα και σε σχέσεις με άλλα πρόσωπα από τα οποία περιμένουμε κάποια ταπείνωση κ.λπ.).

Η αυτοπεποίθηση και η έλλειψη μεγάλων φιλοδοξιών μειώνουν το άγ-

χος και διευκολύνουν την αντιμετώπιση των προβλημάτων της ζωής. Το άγχος δεν οφείλεται τόσο στην τεχνολογική εξέλιξη όσο στις δυσκολίες της ζωής (άγχος μπροστά στην ανεργία, την αρρώστια, τη φτώχεια κ.λπ.). Χρειάζεται θάρρος για να αντιμετωπίζει κανείς τέτοιες καταστάσεις με όσο το δυνατό λιγότερο άγχος. Το άγχος μπορεί μόνο να μειωθεί, όχι να εξαφανιστεί από τη ζωή μας. Το άγχος μερικές φορές επιτείνεται χωρίς λόγο. Μπορεί, για παράδειγμα, κάποιος να νιώθει άγχος, επειδή φοβάται ότι δεν κάνει πολύ καλή εντύπωση σε μια δεξίωση.

Αγωγή: Καθοδήγηση των παιδιών και των εφήβων από τους γονείς, τους δασκάλους κ.λπ. Η αγωγή συντελείται μέσα στην οικογένεια, το σχολείο ή σε άλλους χώρους και από άτομα που είναι ή υποτίθεται ότι είναι ειδικευμένα στα θέματα της αγωγής.

Σκοπός της αγωγής είναι να βάλει τη συμπεριφορά των νεαρών ατόμων μέσα σε ορισμένους κανόνες, σε ορισμένα πλαίσια που απαιτεί ο πολιτισμός. Τα νεαρά άτομα πρέπει να ενταχθούν στην κοινωνία, να οικειοποιηθούν τον πολιτισμό της, να προσαρμοστούν στις αξίες και στους κανόνες της. Είναι επίσης ανάγκη να συνεχιστεί και να ανεβεί σε ανώτερες βαθμίδες ο πολιτισμός που έχει πραγματοποιήσει ως τώρα η κοινωνία και να εξασφαλιστούν οι προϋποθέσεις για επιβίωση και για μια άνετη ζωή στα μέλη της. Αυτό θα κατορθωθεί, αν τα νέα μέλη της κοινωνίας εκπαιδευτούν κατάλληλα, ώστε να μπορέσουν να λάβουν μέρος στον καταμερισμό της εργασίας και να συνεισφέρουν στην κοινότητα. Όλοι αυτοί οι λόγοι έκαναν αναγκαία την αγωγή των νέων.

Ενώ όμως η αγωγή είναι αναγκαία, ο τρόπος και η διαδικασία της αγωγής δεν είναι απαλλαγμένη από λάθη. Τα λάθη αυτά έχουν επισημάνει η Ψυχολογία και η Παιδαγωγική. Για παράδειγμα, λαθμενή αγωγή είναι τόσο η υπερπροστατευτική αγωγή όσο και η καταπιεστική ή αυταρχική αγωγή. Η πρώτη φτιάχνει άτομα εξαρτημένα, ανεύθυνα, με παρασιτική νοοτροπία. Τέτοια αγωγή οδηγεί αργότερα στην κοινωνική ανευθυνότητα,

στην απώλεια της αυτοπεποίθησης, στη ναρκομανία, στην εγκληματικότητα και στην αντικοινωνικότητα. Τις ίδιες συνέπειες μπορεί να έχει και η καταπιεστική και αλλοτριωτική αγωγή. Κι αυτή τραυματίζει το θάρρος και την αυτοπεποίθηση του παιδιού και το προετοιμάζει για αντικοινωνικές μορφές συμπεριφοράς.

Παλιότερα σαν αποτελεσματικό μέσο αγωγής εφαρμοζόταν η απειλή, οι σωματικές τιμωρίες κ.λπ. Σήμερα τέτοια μέσα θεωρούνται αντιπαιδαγωγικά και καταστρεπτικά. Τα παιδιά πρέπει να ενθαρρύνονται στη μάθηση, να μην παραφορτώνονται, να μην τους ζητούνται πράγματα που είναι πάνω από τις ικανότητές τους, να καταλαβαίνουν ότι η αγωγή βοηθά πρώτα τα ίδια για να επιτύχουν στη ζωή τους κ.λπ. Την προσπάθεια αυτή υποσκάπτουν οι συνήθειες ζωής που επικρατούν μέσα στην οικογένεια, αλλά και οι υπερβολικές παροχές και διευκολύνσεις προς τους νέους, που πολλαπλασιάζονται μέσα σε μια ευημερούσα κοινωνία με τις υπερβολικές καταναλωτικές και ευδαιμονιστικές τάσεις της. Όλα αυτά συντελούν ώστε η μάθηση να αντικρίζεται σαν ένα δυσβάσταχτο και αντιπαθητικό καθήκον και καλλιεργούν την τάση προς την ανευθυνότητα, τη ζωή των απολαύσεων, τον οικονομικό παρασιτισμό με όλες τις παρεπόμενες κακές συνήθειες (επίδοση στο έγκλημα, στα ναρκωτικά κ.λπ.).

Αθανασία: Όσοι μιλούν για αθανασία της ψυχής εννοούν επιβίωσή της μετά τον θάνατο του σώματος, και μάλιστα αιώνια επιβίωση σε έναν άλλο κόσμο. Μερικοί δεν δέχονται προσωπική ζωή της ψυχής μετά τον θάνατο, αλλά συγχώνευσή της με μια παγκόσμια ψυχή (βραχμανισμός, Στωικοί, Πλωτίνος). Ωστόσο, πραγματική αθανασία θεωρείται η προσωπική αθανασία.

Για την αθανασία της ψυχής θέλησαν να μας πείσουν με αποδεικτικά επιχειρήματα φιλόσοφοι και θεολόγοι και πρώτος και καλύτερος ο Πλάτωνας. Στον διάλογό του *Φαίδων*, όπου παρουσιάζεται ο Σωκράτης στις τελευταίες στιγμές του μέσα στη φυλακή, γίνεται μια «επίκαιρη» συζήτη-

ση πάνω στο θέμα της αθανασίας της ψυχής. Τα πλατωνικά επιχειρήματα για την αθανασία είναι: α) ο νόμος της διαδοχής των αντιθέσεων (ο θάνατος διαδέχεται τη ζωή και η ζωή τον θάνατο), β) το γεγονός της προϋπαρξής της ψυχής σε έναν άλλο (νοητό) κόσμο, που δείχνει την ανεξάρτητη ζωή της ψυχής από το φθαρό σώμα, και γ) η απλότητα της ψυχικής ουσίας, η οποία δεν επιτρέπει τη φθορά ή τη διάλυσή της, την καταστροφή της, τον θάνατό της.

Οι πιο πάνω αποδείξεις του Πλάτωνα δεν μας εντυπωσιάζουν σήμερα. Όσον αφορά τη διαδοχή των αντιθέσεων, είναι αλήθεια ότι ο θάνατος διαδέχεται τη ζωή, όχι όμως και η ζωή τον θάνατο στον ίδιο άνθρωπο. Άλλωστε ο Πλάτωνας συνδέει τη γένεση της ζωής από τον θάνατο με την ιδέα της μετενσωμάτωσης. Οι ψυχές των νεκρών επιστρέφουν στη γη και μπαίνουν σε νέα σώματα. Αυτό όμως δεν είναι απόδειξη αλλά φαντασίωση, όπως φαντασίωση είναι και η ιδέα για προϋπαρξη της ψυχής, την οποία ο Πλάτωνας στηρίζει στη θεωρία του ότι η γνώση είναι ανάμνηση των ιδεών που γνώρισε ο άνθρωπος σαν καθαρή ιδέα σε έναν νοητό κόσμο. Ο Πλάτωνας δεν αποδεικνύει, αλλά προϋποθέτει την ύπαρξη της ψυχής και της αθανασίας της.

Χωρίς καμιά αξία είναι και ορισμένες άλλες «αποδείξεις» για την αθανασία της ψυχής, που αναφέρουν φιλόσοφοι και θεολόγοι. Οι αποδείξεις αυτές είναι: η ιστορική, η τεολογική και η ηθική. Σύμφωνα με την *ιστορική απόδειξη* υπάρχει αθανασία της ψυχής, γιατί σ' αυτήν πίστεψαν οι άνθρωποι όλων των εποχών. Η απόδειξη αυτή παραβλέπει ότι στις συνειδήσεις των ανθρώπων είχαν ριζώσει και σοβαρές πλάνες που διατηρήθηκαν για πολλούς αιώνες (παράδειγμα η αποδοχή του γεωκεντρικού συστήματος) και ότι η αλήθεια δεν είναι θέμα ποσότητας. Τέλος η πίστη δεν είναι απόδειξη και γνώση.

Η *τεολογική απόδειξη* απαιτεί να υπάρχει αθανασία της ψυχής, για να πραγματοποιήσει ο άνθρωπος τους απόλυτους σκοπούς του (απόλυτη γνώση, ηθική τελειοποίηση, απόλυτη ευτυχία κ.λπ.), σκοπούς που δεν

προφταίνει να πραγματοποιήσει και να ολοκληρώσει στη σύντομη ζωή του πάνω τη γη. Με άλλα λόγια, η «τελολογική απόδειξη» είναι αίτημα και όχι απόδειξη. Αλλά και σαν αίτημα αν εξεταστεί, δεν φαίνεται να έχει νόημα. Οι απόλυτοι σκοποί του ανθρώπου δεν έχουν αντικείμενο. Πώς είναι δυνατό να αποκτήσει ο άνθρωπος μια απόλυτη γνώση και παντογνωσία; Και τι σημαίνει «ηθική τελειοποίηση», αφού κατά τους θεολόγους η ηθική πρόοδος του ανθρώπου σταματά με τον θάνατο, ενώ στην άλλη ζωή απολαμβάνει τις συνέπειες της ενάρετης ή φαύλης ζωής του;

Και η *ηθική απόδειξη* είναι αίτημα. Κατ' αυτήν πρέπει να υπάρξει αθανασία, για να αμειφθούν οι ψυχές των ενάρετων και να τιμωρηθούν οι ψυχές των κακών, για να αποκατασταθεί η ηθική τάξη που ανατρέπεται σ' αυτή τη ζωή, όπου δυστυχούν οι καλοί και καλοπερνούν οι κακοί. Το αίτημα για αντιστροφή των καταστάσεων σε μια άλλη ζωή είναι αίτημα των ενάρετων-δυστυχιμένων, που έχουν κάποιο εκδικητικό συναίσθημα μέσα τους (*ressentiment*, όπως παρατήρησε ο Νίτσε).

Οι πιο πάνω αποδείξεις δεν έχουν καμιά σοβαρότητα. Όσοι πιστεύουν στην προσωπική τους αθανασία δεν ξεκινούν από αποδείξεις. Πιστεύουν ίσως από μιαν υπερβολική και απλοϊκή αισιοδοξία ή γιατί έχουν επηρεαστεί από μια μακροχρόνια θρησκευτική αγωγή. Ο Άντλερ υποστήριξε ότι η ιδέα της αθανασίας γεννήθηκε στην προσπάθεια του ανθρώπου να εξουδετερώσει τον φόβο του θανάτου. Ο Μαξ είδε την αθανασία σαν αποτέλεσμα μεγάλης εξαθλίωσης και αδυναμίας των μαζών να αναλάβουν πραγματική δράση για βελτίωση της γήινης μοίρας τους. Ο Νίτσε θεώρησε την αθανασία ευσεβή πόθο των δυστυχιμένων που περιμένουν να απολαύσουν σε μιαν άλλη ζωή όσα στερήθηκαν σ' αυτό τον κόσμο. Άλλοι θεώρησαν την αθανασία προϊόν της ανθρώπινης φιλαυτίας και φιλοξωσίας, που απωθεί τη σκέψη μιας οριστικής εξαφάνισης.

Οι Επικούρειοι πρόσεξαν ότι η ιδέα της αθανασίας δεν καθησυχάζει τον άνθρωπο, αλλά, αντίθετα, του δημιουργεί άγχος. Από τη στιγμή που πιστεύει στην αθανασία, αρχίζει να βασανίζεται από τη σκέψη ποια θα εί-

ναι η μεταθανάτια τύχη του. Ο Πλάτωνας μιλούσε για τιμωρία των κακών στον Άδη και ο χριστιανισμός για πολλούς αιώνες βασάνιζε τις συνειδήσεις των ανθρώπων με τις ιδέες της μεταθανάτιας κρίσης και της αιώνιας κόλασης. Στον χριστιανισμό η ιδέα της αθανασίας συνοδευόταν από ένα τρομερό μεταφυσικό άγχος.

Άλλοι επισήμαναν τις αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις της ιδέας της αθανασίας, η οποία μεταθέτει το ενδιαφέρον μας στην άλλη ζωή και μας απομακρύνει από την παρούσα ζωή και τα προβλήματά της. Η καταξίωση του υπερέπτερον συνεπάγεται την απαξίωση του εδώ (Νικολάι Χάρτιμαν). Η ιδέα της αθανασίας και η βαθιά πίστη σ' αυτήν συνδέεται με τη μοιρολατρία, την απραξία ή τη μείωση της κοινωνικής δραστηριότητας για τη βελτίωση του κόσμου. Από το άλλο μέρος γίνεται μια ύπουλη προσπάθεια για στροφή του ενδιαφέροντος των μαζών στα αγαθά μιας άλλης ζωής για να μείνουν τα αγαθά αυτής της γης σε μια μειοψηφία πονηρών εκμεταλλευτών, οι οποίοι καλλιεργούν συνειδητά το παραμύθι της άλλης ζωής και της αθανασίας της ψυχής, για να αποκοιμίσουν τις μάζες. Έχουμε εδώ την εκμετάλλευση μιας μεταφυσικής ιδέας, που γίνεται από διανοούμενους που υπηρετούν την άρχουσα τάξη ή από την εκκλησία που παίζει τον ίδιο ρόλο.

Αθεΐα: Αθεΐα είναι η άρνηση του θεού στον οποίο πιστεύουν οι άλλοι ή οποιοδήποτε θεού, που νοείται ως υπερφυσικό ον, δημιουργός του κόσμου κ.λπ. Ο άθεος δεν νιώθει την ανάγκη να καταφύγει στην έννοια του θεού, για να μπορέσει να ερμηνεύσει τον κόσμο. Πιστεύει ότι ο κόσμος αυτοερμηνεύεται, ερμηνεύεται μέσα από τις φυσικές δυνάμεις που περικλείει. Άθεοι δεν είναι μόνο ορισμένοι φιλόσοφοι, επιστήμονες ή διανοούμενοι, αλλά και απλοί άνθρωποι που δεν πιστεύουν ότι τον κόσμο τον κατευθύνει κάποιο υπέρτατο ον.

Η αθεΐα κρίθηκε ως αξιοτιμώρητο έγκλημα από πολλές κοινωνίες, οι οποίες τιμωρούσαν όχι μια πραγματική αθεΐα, αλλά την παρέκκλιση από

ορισμένες θρησκευτικές αντιλήψεις ή θεωρούσαν αθεΐα κάτι που αντικειμενικά δεν ήταν. Για παράδειγμα, οι αρχαίοι Αθηναίοι χαρακτηρίζαν αθεΐα ακόμη και την ενασχόληση με τη φυσική έρευνα και την αστρονομία και την τιμορούσαν με θάνατο. Μια τέτοια κατηγορία αντιμετώπισε ο Αναξαγόρας και άλλοι φιλόσοφοι.

Η αθεΐα δεν ήταν πάντα προϊόν λογικής σκέψης. Οι ριζοσπαστικοί Γάλλοι διαφωτιστές ήταν άθεοι και υλιστές από αντίδραση προς την εκκλησία, που υπερασπιζόταν τα προνόμια των φεουδαρχών και την παραδοσιακή κοινωνική και πολιτική οργάνωση. Οι μαρξιστές έγιναν οπαδοί μιας πολεμικής αθεΐας, γιατί έβλεπαν την εκκλησία στο πλευρό των εκμεταλλευτών κεφαλαιοκρατών και θεωρούσαν τη θρησκεία όπιο του λαού.

Άλλοι στηρίχτηκαν σ' άλλους λόγους για να απορρίψουν την έννοια του θεού. Κατά τον Σαρτρ τον θεό παραμερίζει η ανθρώπινη ελευθερία. Ο θεός (σαν έννοια ή φαντασίωση) δεν στέκεται απλώς εμπόδιο στην ανθρώπινη ελευθερία, αλλά κυριολεκτικά την εκμηδενίζει. Αντί όμως να εξαφανιστεί η ανθρώπινη ελευθερία, προτιμότερο είναι να εξαφανιστεί η παράσταση και φαντασίωση του θεού. Ο άνθρωπος δεν επινόησε τον θεό για να εξαφανίσει την ελευθερία του, αλλά για να μεταθέσει πάνω στο on αυτό την ευθύνη για την προσωπική του ύπαρξη. Ο θεός όμως από στήριγμα της ανθρώπινης ύπαρξης έγινε μηδενιστής της ανθρώπινης ελευθερίας.

Στην ιστορία του πνεύματος η αθεΐα βαδίζει παράλληλα με την πίστη στον θεό. Τόσο η πίστη όσο και η αθεΐα είναι στάσεις εξίσου ανθρώπινες και δικαιολογημένες και καμιά δεν πρέπει να καταδικάζεται. Όσο για τη φιλοσοφία, είναι λάθος να λέγεται ότι πρέπει να παίρνει οπωσδήποτε θέση απέναντι στο πρόβλημα του θεού. Πολλοί φιλόσοφοι και στοχαστές ασχολούνται με το θέμα του θεού, επειδή το ανακινούν άλλοι. Υπάρχουν όμως φιλόσοφοι που δεν νιώθουν την ανάγκη να αναφερθούν σε κανένα θεϊκό on, που πιστεύουν ότι η αναφορά σε κάποιο υπερβατικό και παντοδύναμο on δεν βοηθά να κατανοήσουμε τον κόσμο.

Αιθέρας: Στους αρχαίους Έλληνες ο *αἰθήρ* ήταν το ανώτατο και πιο καθαρό και φωτεινό στρώμα του αέρα, ο γαλανός και φωτεινός ουρανός ως κατοικία των θεών ή και ως θεός. Κατά τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη ο *αἰθήρ* είναι η πέμπτη ουσία (πεμπτούσια) μετά το νερό, τον αέρα, τη φωτιά και το χώμα. Ο *αἰθήρ* γεμίζει τον ουράνιο χώρο πέρα από τη σελήνη και είναι το λεπτότερο και ευγενέστερο στοιχείο.

Η Φυσική των νεότερων χρόνων υπέθετε την ύπαρξη του αιθέρα, για να εξηγήσει ορισμένα φαινόμενα (ιδιαίτερα τη διάδοση της ενέργειας).

Αίσθηση: Το να αντιλαμβανόμαστε κάτι με τα αισθητήρια όργανά μας (την όραση, την ακοή, την αφή κ.λπ.). Την αίσθηση αξιολόγησαν τελείως διαφορετικά οι φιλόσοφοι. Άλλοι τη θεώρησαν την πρωταρχική ή και μοναδική πηγή της γνώσης και άλλοι εκφράστηκαν υποτιμητικά γι' αυτήν. Κατά τον Πλάτωνα οι αισθήσεις δεν έχουν καμιά αξία, γιατί αναφέρονται σε πράγματα μεταβλητά και ρευστά και όχι σε κάτι σταθερό.

Ο Δημόκριτος από το ένα μέρος θεωρεί απαραίτητη την αίσθηση, γιατί μας προμηθεύει αξιόπιστες και εγγυημένες πληροφορίες (πίστεις), και από το άλλο θεωρεί τις γνώσεις που προέρχονται από τις αισθήσεις δεύτερης κατηγορίας. Η γνώση των αισθήσεων είναι «σκοτεινή» κατά τον φιλόσοφο, ενώ γνήσια γνώση είναι εκείνη που μας δίνει η διάνοια, που είναι ένα ανώτερο γνωστικό όργανο. Ωστόσο, η νόηση δεν έχει το δικαίωμα να περιφρονεί τις αισθήσεις.

Ο Επίκουρος εμπιστεύτηκε απόλυτα τις αισθήσεις και υποστήριξε ότι μας δίνουν μια εναργή εικόνα των πραγμάτων. Μεγάλη σημασία στις αισθήσεις έδωσαν στα νεότερα χρόνια οι Γάλλοι εγκυκλοπαιδιστές (Λαμετριί, Ντιντερό, Ελβέτιος, Κοντιγκιάκ, Χόλμπαχ), που θεώρησαν το αίσθημα το πιο βασικό ψυχικό γεγονός.

Αισθησιοκρατία (ή *αιθησιοαρχία*, *sensualismus*): Η γνωσιολογική θεωρία κατά την οποία πηγή της γνώσης είναι οι αισθήσεις. Ακριβέστερα, οι αισθήσεις είναι το όργανο με το οποίο αποκτούμε τη γνώση, ενώ το

περιεχόμενο της γνώσης προέρχεται από την ίδια την πραγματικότητα, που είναι προσιτή στις αισθήσεις. Η αισθησιοκρατία δεν δέχεται έμφυτες έννοιες. Απορίπτει επίσης την αυτοτέλεια της νοητικής λειτουργίας. Η νόηση είναι αποτέλεσμα της συνεχούς λειτουργίας των αισθήσεων, είναι προϊόν εξέλιξης, κάτι που παίρνει την ύπαρξή της και εμπλουτίζεται συνεχώς από τη λειτουργία των αισθητήριων οργάνων.

Οπαδοί της αισθησιοκρατίας θεωρούνται οι υλιστές. Ωστόσο, ο Δημόκριτος, ο ιδρυτής του υλισμού, θεωρούσε βέβαια τις αισθήσεις απαραίτητες για τη γνώση των πραγμάτων, πάνω όμως από τις αισθήσεις έβαζε τη νόηση. Πιο συνεπής αισθησιοκράτης ήταν ο Επίκουρος, για τον οποίο οι αισθήσεις μάς δείχνουν με ενάργεια και απόλυτη καθαρότητα τα πράγματα του κόσμου. Αισθησιοκρατικές απόψεις υποστηρίχθηκαν επίσης από τον Αρίστιππο τον Κυρηναίο, τον Γκασαντί και τους Γάλλους εγκυκλοπαιδιστές.

Αισθητική: Επιστήμη που ασχολείται με το ωραίο και την τέχνη. Σκοπός της ίδιας της τέχνης είναι να προσφέρει συγκινήσεις. Δεν αντιμετωπίζει τον εαυτό της ως γνωστικό αντικείμενο το οποίο πρέπει να αναλύσει. Αυτό είναι έργο της Αισθητικής, η οποία προσπαθεί να διαφωτίσει το αισθητικό φαινόμενο απ' όσες πλευρές μπορεί. Εξετάζει την ουσία του ωραίου, τη γένεση της τέχνης, τις μορφές της τέχνης και την ενότητά της, τη σχέση της τέχνης με την πραγματικότητα (φυσική και κοινωνική), τη σχέση μορφής και περιεχομένου στην τέχνη, τον κοινωνικό καθορισμό της τέχνης και τον κοινωνικό της ρόλο.

Ιδρυτής της Αισθητικής είναι ο Μπαουμγκάρτεν. Αισθητικές όμως θεωρίες διατυπώθηκαν από πολλούς φιλοσόφους ήδη από την αρχαιότητα. Μερικοί θέλουν την Αισθητική κλάδο της φιλοσοφίας. Γι' άλλους είναι αυτοτελής επιστήμη, πνευματική ή πιο σωστά κοινωνική, αφού η τέχνη είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο.

Η Αισθητική δεν εξετάζει μόνο την τέχνη καθαυτή, αλλά στρέφει την προσοχή της και σε παράγοντες που βρίσκονται έξω από την τέχνη, σε πα-

ράγοντες κοινωνικούς, ψυχολογικούς, σε βιοθεωρίες, κοσμοθεωρίες κ.λπ. Με τη διαφώτιση των παραγόντων αυτών κατανοείται καλύτερα το φαινόμενο της τέχνης, οι μορφές που παίρνει, η εξέλιξη και οι μεταμορφώσεις που γνωρίζει από εποχή σε εποχή και από λαό σε λαό. Η τέχνη, αν και αποκαλύπτει πάντα την ομορφιά, σε κάθε εποχή παίρνει μια ιδιαίτερη μορφή. Πρέπει να ερμηνευθεί το φαινόμενο αυτό, να ανακαλυφθούν οι λόγοι της αλλαγής των αισθητικών ιδανικών. Η τέχνη αλλάζει, όταν αλλάζουν οι ιδέες, όταν αλλάζουν οι κοινωνίες και οι πολιτισμοί. Το φαινόμενο αυτό προσέχει βέβαια η *Κοινωνιολογία της τέχνης*. Είναι όμως θέμα που ενδιαφέρει και την Αισθητική. Μέσα από την τέχνη εκφράζονται και ιδέες, όχι μόνο ωραίες μορφές. Για παράδειγμα, αυτό που διαφοροποιεί τη μεσαιωνική τέχνη από την παλαιότερη κλασική είναι η αξιολόγηση του ανθρώπινου σώματος, η διαφορετική αντίληψη για τη σχέση σώματος και ψυχής. Η Αισθητική λοιπόν είναι υποχρεωμένη να γίνει όχι μόνο Κοινωνιολογία, αλλά και ιστορία του πνεύματος και των ιδεών. Δεν είναι προβλήματα της τέχνης, όπως είναι τα προβλήματα της ουσίας της τέχνης, της γένεσής της, των μορφών της, της ενότητάς της, της σχέσης μορφής και περιεχομένου στα έργα τέχνης κ.λπ.

Αισθητικισμός (ή *αισθητικοκρατία*): Η τάση να βλέπουμε και να εκτιμούμε οτιδήποτε κυρίως από αισθητική σκοπιά, από την άποψη της ομορφιάς. Αισθητικισμός είναι επίσης η τοποθέτηση της αισθητικής αξίας και της ομορφιάς πάνω από τις άλλες αξίες (τη γνώση, την επιστήμη, τη φιλοσοφία κ.λπ.). Σύμφωνα με αυτή την άποψη αληθινό είναι μόνο το όμορφο.

Αισθητός: Ο προσιτός μόνο στις αισθήσεις, ο ορατός, ο χειροπιαστός. Μιλούμε για αισθητά πράγματα, αντικείμενα, φαινόμενα ή γεγονότα. Τα αισθητά πράγματα έχουν ένα ορισμένο υλικό περιεχόμενο, μια μάζα, έναν όγκο.

Για τους υλιστές και τους θετικιστές τα αισθητά πράγματα είναι τα μό-

να πραγματικά ή τα πιο σίγουρα και χειροπιαστά. Αντίθετα, οι πνευματοκράτες (σπιριτουαλιστές) εκφράζονται περιφρονητικά για τα αισθητά πράγματα, τους αρνούνται κάθε αξία, επειδή είναι μεταβλητά και «φθαρτά», και μιλούν για υπεραισθητές και νοητές πραγματικότητες, προσιτές μόνο στη νόηση, που είναι οι μόνες αξίες να γίνουν αντικείμενα της γνώσης και της επιστήμης. Με μεγάλη περιφρόνηση είδε τον κόσμο των αισθητών πραγμάτων ο Πλάτωνας.

Αισιοδοξία (optimismus): Η άποψη σύμφωνα με την οποία ο κόσμος είναι άριστος (optimus) ή οπωσδήποτε ευνοϊκός για την ανθρώπινη ύπαρξη και τους σκοπούς της πάνω σ' αυτή τη γη. Ο κόσμος δεν είναι τέλειος (στην περίπτωση αυτή θα ήταν ένα είδος θεού κατά την άποψη του Λάμπνιτς), αλλά ο καλύτερος απ' όσους θα μπορούσαν να υπάξουν ή να δημιουργηθούν.

Κατά τους οπαδούς της αισιοδοξίας υπάρχει στον κόσμο και το κακό, υπάρχουν ατέλειες. Αυτές όμως δεν αναιρούν την τάξη που επικρατεί στον κόσμο, αλλά την υπογραμμίζουν περισσότερο. Όσο για τις δυσκολίες της ζωής, αυτές είναι κίνητρο για την ανθρώπινη δράση. Αν ο κόσμος ήταν απόλυτα ευνοϊκός, τότε ίσως ο άνθρωπος δεν θα χρειαζόταν να κάνει τίποτα για να βελτιώσει την κατάστασή του, θα εγκατέλειπε τον αγώνα και την προσπάθεια, θα καταδικαζόταν σε αδράνεια. Από την άποψη αυτή έχει διατυπωθεί η γνώμη ότι αν δεν υπήρχαν δυσκολίες στη ζωή θα έπρεπε να τις δημιουργήσουμε.

Οι οπαδοί της αισιοδοξίας (Πυθαγόρειοι, Στωικοί, Λάμπνιτς κ.ά.) θεωρούν τον κόσμο θεϊκό δημιουργημα. Στον κόσμο επικρατεί τάξη, αρμονία και σκοπιμότητα. Η αταξία και η δυσαρμονία αποτελούν εξαιρέση, βρίσκονται στο περιθώριο. Αντίθετη εικόνα για τον κόσμο δίνει η *απαισιοδοξία* (βλ. λ.).

Η αισιοδοξία δεν είναι πάντα απόλυτη. Ακόμη και στοχαστές που πίστευαν στον θεό έθεταν θέμα θεοδικίας (δίκης του θεού για το κακό που επικρατεί στον κόσμο), για να δικαιώνουν όμως τελικά τον θεό, ο οποίος

επιτρέπει το κακό, για να οδηγήσει τον άνθρωπο στον ηθικό αγώνα, στην ηθική προκοπή, στην προσπάθεια για ηθική και πνευματική βελτίωση.

Η αισιοδοξία (όπως και η απαισιοδοξία) βλέπει τον κόσμο σε σχέση με την ανθρώπινη ύπαρξη, τον αξιολογεί και τον κρίνει (ως ευνοϊκό ή μη) από τη σκοπιά του ανθρώπου και με βάση το συμφέρον, τα συναισθήματα και τις απαιτήσεις του ανθρώπου.

Αίτημα (postulatum): Λογική ή ηθική απαίτηση. Το αίτημα δεν αποδεικνύεται, αλλά αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία στηρίζονται ορισμένες προτάσεις. Ο Καντ την ελευθερία της βούλησης, την αθανασία της ψυχής και την ύπαρξη του θεού τις θεωρούσε «αιτήματα του πρακτικού λόγου», του ηθικού νόμου. Ο ηθικός νόμος απαιτεί η θέληση του ανθρώπου να είναι ελεύθερη, για να μπορεί να συμμορφώνεται στο καθήκον. Απαιτεί επίσης την αθανασία της ψυχής, για να αμειφθούν όσοι συμμορφώνονται στον ηθικό νόμο και να τιμωρηθούν οι παραβάτες του. Τέλος ο ηθικός νόμος απαιτεί να υπάσχει θεός, ο οποίος θα αμείψει τους καλούς και θα τιμωρήσει τους κακούς, όπως απαιτεί η ηθική τάξη. Η ελευθερία, η αθανασία και ο θεός δεν αποδεικνύονται, αλλά όλα αυτά είναι απαιτητά από την ηθική συνείδηση.

Αιτία (causa): Αιτία είναι καθετί που επιδρά δυναμικά πάνω σε ένα σώμα ή σε ένα φαινόμενο και προκαλεί μεταβολές. Η αιτία προκαλεί μια μεταβολή, ένα αποτέλεσμα. Αιτία και αποτέλεσμα είναι σύστοιχες έννοιες, δεν μπορεί να νοηθεί η μία χωρίς την άλλη. Όπου υπάρχει ένα αποτέλεσμα, υπάρχει και μία ή περισσότερες αιτίες. Είναι δυνατό μια αιτία να προκαλεί πολλά αποτελέσματα και ένα αποτέλεσμα να οφείλεται σε πολλά αίτια· π.χ., τα αίτια της παρακμής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν πολλά και όχι ένα. Πολλά επίσης και διαφορετικά αίτια προκαλούν ένα συναισθηματικό χαράς ή λύπης. Άλλα φαινόμενα έχουν μία και μοναδική αιτία.

Η επιστήμη αναζητούσε πάντα τις αιτίες των φαινομένων. Η ανακάλυψη της αιτίας ήταν το πιο ουσιαστικό στοιχείο της γνώσης των πραγμάτων. Δεν ήταν αρκετό το «ότι», χρειαζόταν και το «διότι». Το δεύτερο είναι πιο σημαντικό κατά τον Αριστοτέλη. Η επιστήμη διέκρινε ότι οι σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα είναι δυναμικές, το ένα επιδρά πάνω στο άλλο και το μεταβάλλει. Για τον λόγο αυτό δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην έννοια της αιτίας.

Κατά τον Καντ οι έννοιες «αιτία-αποτέλεσμα» είναι κατηγορίες της νόησής μας, των οποίων γίνεται εφαρμογή πάνω στην εμπειρική πραγματικότητα. Ο Χιουμ όμως παρουσίασε την αιτιακή σχέση σαν χρονική σχέση και θεώρησε την ιδέα της αιτίας πλάνη. Επειδή το ένα φαινόμενο ακολουθεί το άλλο, θεωρήσαμε λαθεμένα το προηγούμενο αιτία του επομένου, επειδή αυτό το είδαμε να συμβαίνει πολλές φορές. Ο Φέβρορν εξάλλου απάλυνε την έννοια της αιτίας και στη θέση μιας απόλυτης αιτίας έβαλε τον όρο ή την *προϋπόθεση* που διευκολύνει απλώς τη γένεση ενός νέου φαινομένου, χωρίς να το παράγει από το μηδέν.

Η επιστήμη χρησιμοποιεί την έννοια της αιτίας. Γι' αυτήν η ανακάλυψη της αιτίας ή των αιτιών συνιστά αυτό που ονομάζουμε «εξήγηση των φαινομένων». Το ανατιολόγητο παραμένει και ανεξήγητο.

Μερικοί στη θέση της αιτίας θέλησαν να βάλουν τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στα φαινόμενα. Η επιστήμη δεν αποκρούει την αμοιβαία επίδραση ανάμεσα σε φαινόμενα ή γεγονότα, διαπιστώνει όμως ότι η αλληλεπίδραση αυτή δεν καταλήγει σε ισοροπία, γιατί η δυναμική των φαινομένων που αλληλεπιδρούν δεν είναι ίδια. Είναι φυσικό να επικρατεί το ισχυρότερο. Στην περίπτωση αυτή δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για αλληλοκαθορισμό και αρμονική συνύπαρξη ή ισοροπία των αντιθέσεων, χωρίς όμως να αποκλείεται μια τέτοια περίπτωση.

Αιτιοκρατία (causalismus): Η άποψη σύμφωνα με την οποία η αρχή της αιτιότητας έχει γενική ισχύ και πρέπει να εφαρμόζεται σε όλους τους

τομείς της πραγματικότητας. Η αρχή αυτή δεν ισχύει μόνο στη φυσική πραγματικότητα, αλλά και στην κοινωνική πραγματικότητα, στην ψυχική ζωή ανθρώπου και ζώων, στην ιστορία, την οικονομία, την πολιτική, τον πολιτισμό κ.λπ. Κατά τους οπαδούς της αιτιοκρατίας πρέπει να γίνεται μια αυστηρή και άκαμπτη εφαρμογή της αρχής της αιτιότητας.

Εναντίον της αιτιοκρατικής αντίληψης διατυπώθηκαν αντιρρήσεις. Ο Μαξ Βέμπερ στην *Κοινωνιολογία* θεώρησε πιο απαραίτητη την τελολογική κατανόηση των κοινωνικών γεγονότων, την ανακάλυψη του αξιολογικού σκοπού που περιλαμβάνουν. Οι ομάδες ή τα άτομα ενεργούν για να πραγματοποιήσουν ορισμένους έλλογους σκοπούς. Δεν παρωθούνται στη δράση τους από εξωτερικά αίτια.

Την αιτιοκρατική σκέψη στην Ψυχολογία πολέμησαν ο Ντιλτάυ, ο Άντλερ, οι οπαδοί της Ψυχολογίας των μορφών κ.ά. Στη θέση της αιτιοκρατικής ερμηνείας των ψυχικών γεγονότων έβαλαν την τελολογική ερμηνεία, την κατανόηση του σκοπού ή των σκοπών της ανθρώπινης δράσης.

Η αιτιοκρατία αρνείται την ελευθερία της βούλησης, οδηγεί στον απόλυτο ντετερμινισμό, γι' αυτό αποκρούστηκε από τους εκπροσώπους των πνευματικών επιστημών.

Αιτιολογία: Η ανακάλυψη της αιτίας ή των αιτιών ενός φαινομένου ή ενός γεγονότος, η ερμηνεία ενός φαινομένου με την εύρεση των αιτιών που το προκάλεσαν (π.χ. αιτιολογία της νόσου).

Αιτιολογία λέγεται επίσης η ανακάλυψη των αποχρώντων λόγων που οδήγησαν κάποιον σε μια πράξη ή σε μια απόφαση. Η αιτιολογία αυτή γίνεται μετά την πράξη και από τον ίδιο τον δράστη της. Η αιτιολογία μπορεί να είναι εντελώς υποκειμενική, να είναι επίσης μια απλή δικαιολογία και όχι μια αντικειμενική ή αληθινή αιτιολόγηση.

Σύμφωνα με την αρχή του αποχρώντος λόγου (της ικανοποιητικής αιτιολόγησης) πρέπει να προσδιορίζουμε με όσο γίνεται μεγαλύτερη ακρίβεια τα αίτια μιας απόφασης ή ενέργειας, ενός γεγονότος.